

УДК 372.811.161.2:378

DOI:10.30837/nc.2020.2.51

Про корекцію та вдосконалення професійного українського мовлення вчителів

Юлія Тельпуховська,

кандидат педагогічних наук, доцент,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Незалежно від того, які навчальні предмети є фахом учителя, однією зі складових педагогічної майстерності взагалі вважається високий рівень культури мовлення й професійне володіння ним. Передусім це стосується початкових класів, оскільки мовлення вчителя є для учнів молодшого шкільного віку, з огляду на їхні вікові особливості, не тільки засобом, а й змістом навчання.

Формування українського мовлення учителів — мешканців тих регіонів України, де в повсякденному спілкуванні продовжує функціонувати російська мова, відбувається за специфічних умов: з одного боку — посилення мотивів до опанування державною мовою, перехід шкіл України на навчання українською, з іншого — значний вплив російськомовного оточення, спілкування в родині.

Результатом є той факт, що українське мовлення вчителів часто не відповідає мовним нормам, воно збіднене, у мовленні трапляються русизми, трафаретні, штампо-

вані фрази та кальки, змішування мовних елементів української і російської мов, і, як наслідок, численні інтерферентні помилки на всіх мовних рівнях та «суржик». Учителі самі звикли розмовляти російською мовою, навіть «суржиком», важко долають психологічний і мовний бар'єр.

Мовлення студентів — майбутніх учителів також містить багато мовленнєвих огріхів, викликаних інтерференцією; їхнє мовлення бідне на власне українську лексику, характеризується несформованістю термінологічного апарату, студентам складно дається швидке переключання з однієї мови на іншу, швидке добирання еквівалентів та вміння чітко розмежовувати частково схожі, але неоднакові факти двох мов у власному мовленні.

Результатом неправильного вчительського мовлення є стійкі помилки в мовленні учнів. Такі помилки не викоринуються протягом життя й наочно демонструють причину їх появи: постійна, багаторазова (щоденна та щоурочна)

неправильна вимова вчителя, яку наслідують учні, наприклад: «Виконуємо завдання», «Які вірші про зиму ви знаєте?», «Відкрийте підручники», «Переверніть сторінку» тощо.

У зв'язку із переходом усіх шкіл України з вересня 2020 року до навчання українською мовою починаючи з 5 класу, а з 2023 року й початкової школи, актуальність мовної та мовленнєвої підготовки вчителів до якісного викладання українською мовою зростає. Міністерство освіти планує організувати окремі курси підвищення кваліфікації, літні школи, щоб вчителі покращили свою мовну й мовленнєву компетенції. У зв'язку з поставленими завданнями, з огляду на сказане, зважаючи на нагальну актуальність проблеми вдосконалення та корекції українського професійного мовлення чинних і майбутніх учителів початкових класів, пропонуємо мовний матеріал, який стане в нагоді для такої роботи.

Шам'ятаючи про те, що мовлення вчителя є для учнів зразком для наслідування, звертаємо увагу, по-перше, на суворе дотримання правильної вимови висловів, які часто використовуються в повсякденному мовленні вчителя на уроках, на перервах, у позаурочний час, у неформальному спілкуванні. Наведемо низку небезпечних з точки зору правильності фраз, дібраних нами в результаті спостереження за мовленням учителів і студентів-практикантів у навчальному процесі.

Розгорніть/загорніть зошити (неправильно «розкрийте/закрийте»); *перегорніть* сторінку (неправильно «переверніть»); *відчиніть/зачиніть* вікно, двері (неправильно «відкрийте/закрийте»); *поводьтєся* ввічливо (неправильно «ведіть себе ввічливо»); *ставитєся* з повагою (неправильно «відноситєся з повагою»); *трапляютьєся* помилки (неправильно «допускаютьєся»); *ідетьєся* про... (неправильно «маетьєся на увазі...»); *наступне* завдання (неправильно «слідуюче»); напишемо *наступного* разу (неправильно «у наступний раз, у слідуючий раз, слідуючого

разу»); *у жодному разі* (неправильно «ні в якому випадку»); *відповідати українською мовою* (неправильно «на українській мові»); *навести* приклад (неправильно «привєсти»); *допустити* помилку або *припуститиєся* помилки (неправильно «припустити помилку»); *збігаютьєся* відповіді (неправильно «співпадаютьєся»); *ті, хто бажає* або *охочі* поїхати на екскурсію (неправильно «бажаючи»); *не заважайте* (неправильно «не мішайте»); *я вважаю, що...* (неправильно «я щитаю», «я рахую»); *учинити* правильно (неправильно «поступити правильно»); *навчальний* матеріал (неправильно «учбовий»); *правильна* відповідь (неправильно «вірна»), *виняток* з правила (неправильно «виключення»), *належить* до 1 відміни (неправильно «відноситься»); *протягом* дня (неправильно «на протязі дня»); *заплющити/розплющити* очі (неправильно «закрити/відкрити очі»), *настав* час (неправильно «прийшов час»), *простежте* за змістом (неправильно «прослідкуйте за змістом»), *брати/узяти* участь (неправильно «приймаєти/приймаєти участь») та ін.

Орфоепічне мовлення — важлива та обов'язкова якість вчительського мовлення. Особливої уваги під час продукування мовлення потребують фонетичні та орфоепічні особливості української мови, що є частково схожими й протилежними в порівнянні з російськими. Через те що їх неврахування в мовленні не заважає розумінню, часто такі помилки залишаються поза увагою, вважаються несуттєвими. Назвемо ці особливості:

1) тверда, на відміну від російської, вимова звука [ч] в українських словах: [ч] ашка, [ч] айник, [ч] асто, [ч] асник, ру[ч]ка, ка[ч]ка, гляда[ч], Іванови[ч] та ін;

2) вимова в українських словах двох твердих звуків [шч], що позначаються літерою *щ*, на відміну від російської мови, де буква *щ* позначає один м'який звук [ш□]: [шч]астя, [шч]ука, [шч]авель, [шч]ока, [шч]о, [шч]ур, пла[шч], ку[шч], бор[шч], до[шч] та ін;

3) [о]□[ó] — якісна редукція звука [о] у слабкій позиції перед складом з на-

голошеним [у], відповідно звук [о] в таких умовах вимовляється з наближенням до [у]: *к[ó]стюм, тв[ó]ю, г[ó]лубка, б[ó]юсь, п[ó]лює* та ін.;

4) позиційні модифікації звуку [в] і вимова відповідного губного звуку [□]-нескладового в трьох певних позиціях (на початку, у середині слова перед приголосним і в абсолютному кінці слова): [□]читель, [□]класі, [□]зошиті, [□]миватися, [□]день, во[□]к, ма[□]на, сто[□]пчик, купа[□]ся, зустріча[□]ся, написа[□], прочита[□], розказа[□], відпові[□] та ін.;

5) відсутність асиміляції за глухістю в українських словах і, відповідно, відсутність оглушення дзвінких приголосних перед глухим у середині слова, на відміну від російської вимови: *ло[ж]ка, кни[ж]ка, зага[д]ка, ка[з]ка, рі[д]кий, дорі[ж]ка, лі[ж]ко, гря[д]ка* та ін.;

6) відсутність позиційного оглушення дзвінких приголосних в абсолютному кінці слова й, відповідно, дзвінка вимова кінцевих дзвінких приголосних, на відміну від російської вимови: *зу[б], моро[з], ні[ж], са[д], ві[з], обі[д], хлі[б], ме[д], сторо[ж]* та ін.

Порушення вчителем двох останніх правил вимови часто призводить до орфографічних помилок, які учні початкових класів допускають не через свою вину, а через неправильну вимову вчителя;

а) акцентологічні розбіжності та особливості наголошення окремих українських слів. Тут звертаємо увагу на такі часто вживані в мовленні учителя слова, небезпечні з точки зору наголошення, які:

б) розрізняються за місцем наголосу в російській та українській мовах: *котрій* (котра́, котрі́), *фарту́х, фартушо́к, поб́друза, прі́ятель, ота́ман, се́редина, оди́на́дцять, сі́мдеся́т, ві́сімдеся́т, верба́, щі́пці, ві́тчі́м, ру́сло, о́лень, чо́рно́слив, цы́ган* та ін.;

в) мають подвійний наголос: *зага́дка* і *зага́дка*, *помі́лка* і *помі́лка*, *у́смішка* і *у́смішка*, *ко́ристь* і *ко́ристь*, *алфа́віт* і *алфа́віт*, *та́кож* і *тако́ж*, *ма́буть* і *ма́буть*, *виши́ванка* і *вишива́нка*, *весня́ний* і *весня́ний* та ін.

г) часто неправильно наголошуються: *завда́ння, чита́ння, навча́ння, запита́ння, листопа́д, обіця́нка, зру́чний, чергові́й, вимо́ва, вимо́га, озна́ки, гляда́ч, ві́рше, ві́рші* (у ві́ршах), *поду́шка, напі́й, цаве́ль, дошкі́льний, навесті́* (приклад), *переля́к, гурто́житок, ві́падок, се́рдитися* та ін.;

д) мають особливості наголошення в множині (трискладові іменники на -ка): *приказкі́, загадкі́, помилкі́, копі́йкі, зі́рочки́, тарі́лкі, жіно́чки* та ін.

Незнання вчителем і недотримання в мовленні орфоепічних норм негативно впливає на формування мовленнєвих навичок учнів, особливо учнів молодшого шкільного віку, адже в цьому віці наслідкування, у тому числі мовлення, є одним із провідних методів навчання. Помилкова вимова, закріплена в молодшому шкільному віці, коли активно розвивається мовлення дітей, на жаль, залишається стійкою; орфоепічні помилки викорінюються з великими труднощами або не піддаються корекції зовсім (тому прикладом численні порушення норм мовлення публічними, часто освіченими, людьми, наприклад: «прийняли закон у другому *чїтанні*», «перед урядом стоять *сліду́ючі завдання́*», «*звітувати в листопаді*», «у нараді *прійняли участь*» та ін.

Важливим є врахування лексичних особливостей української мови, а саме:

1) розрізнення міжмовних (російсько-українських) омонімів і паронімів: *окрі́п, неді́ля, луна, ту́луб, краватка* та ін.;

2) уточнення лексичних значень українських слів: *кварти́рка* (рос.: *форточка*), *хві́ртка* (рос.: *калитка*), *передпо́кій* (рос.: *прихожая*), *сма́ження* (рос.: *яичница*), *шве́ць* (рос.: *сапожник*), *навпома́цки* (рос.: *ощупью*), *нави́пиньках* (рос.: *на цыпочках*), *осоння* (рос.: *солнцепёк*), *мова* (рос.: *язык*), *мовлення* (рос.: *речь*), *безпечний* (рос.: *безопасный*), *вежа* (рос.: *башня*), *валі́за* (рос.: *чемодан*), *ни́рка* (рос.: *почка*), *мати ра́цію* (рос.: *быть правым*), *торішні результати* (рос. *прошлогодние*) та ін.;

3) увага до точної та правильної передачі кожного значення багатозначних

російських слів окремим українським еквівалентом:

а) *считать* до десяти — *рахувати/лічити* до десяти; *считать*, что всё хорошо — *вважати*, що все добре; *считать* своим другом — *визнавати* за свого друга;

б) *поступила* правильно — *учинила* правильно, *поступила* інформація — *надійшла* інформація, *поступила* в музыкальную школу — *вступила* до музичної школи та ін.;

4) розрізнення лексичних значень слів: *выраз* («вияв настрою, почуттів на обличчі») — *выслів* («фраза, мовний зворот»); *завдання* («визначений наперед обсяг роботи, те, що хочуть здійснити») — *задача* («питання, що його розв'язують шляхом обчислень, наприклад, у математиці»); *поширивати* (щось абстрактне: знання, ідеї, чутки тощо) — *розповсюджувати* (щось конкретне: квитки, газети, рекламні плакати) тощо.

Мовлення вчителя має бути багатим, гнучким, образним, щоб привабити увагу дітей до того, про що хоче повідомити вчитель. Одним із засобів, що роблять мовлення виразним, влучним, яскравим, є стійкі вислови (фразеологізми, приказки, прислів'я). Під час передачі українською мовою сталих висловів російської вчителі часто допускають помилку, не відтворюючи український відповідник, а дослівно передаючи фразеологізм українською: *давати спокій* (неправильно «*залишати в спокої*»), *брати до уваги* (неправильно «*приймати до уваги*»), *упадати в око/очі/вічі* (неправильно «*кидатися в око/очі/вічі*»), *опанувати себе/отямитися* (неправильно «*узяти себе в руки*»), *має гарний вигляд* (неправильно «*гарно виглядає*»), *бачити на власні очі* (неправильно «*бачити власними очима*») тощо.

Грамаітична правильність мовлення — один з найважливіших його показників і найкращий наочний прийом формування грамаітичних норм мовлення в учнів.

Найпоширенішими грамаітичними помилками, які спостерігаємо в українському мовленні вчителів, є:

1) відсутність кличної форми іменників

на позначення імен учнів під час звертання до них. Постійне грамаітично правильне звертання до дітей на ім'я в формі кличного відмінка сприяє стійкому закріпленню в свідомості учня цієї грамаітичної особливості української мови, яка відсутня в російській: «*Олю, підійди до мене, будь ласка!*», «*Сергійку, відповідай*» та ін.;

2) відсутність відмінювання чоловічих українських прізвищ на -о на зразок російської мови (неправильно «зошит Пономаренко Валентина»). Такі чоловічі прізвища необхідно змінювати: *зошит Пономаренка Валентина, сидіти поруч з Біліченком Ярославом, сказати Руденку Павлу* та ін.;

3) неувага до розбіжностей у керуванні в словосполученнях: *по порученню* (Д.п.) учителя — *за дорученням* (О.в.) учителя, *слідите по учебнику* (Д.п.) — *слідкуйте за підручником* (О.в.), *помилка по невнимательности* (Д.п.) — *помилка через неувважність* (З.в.), *дякувати батькові* (Д.в.), *опанувати грамоту* (З.в.), *робити за зразком* (О.в.), *захворіти на грип* (З.в.), *сміятися з жартів* (Р.в.), *тренуватися кожного дня* (Р.в.) та ін.;

4) неврахування відмінностей у формах роду та числа окремих іменників: *дальня путь, струнка тополя, глядацька зала, сезонний розпродаж, сильна нежить, ведмежий барліг, загавкав собака, шовкове волосся, падає жовте листя, колективні збори* та ін.;

5) незнання різниці у відмінковій формі іменників чоловічого роду, що сполучаються із числівниками *два, три, чотири* (неправильно «*два олівця*»). В українській мові ці числівники вимагають від іменників форми називного відмінка множини (у російській — родового відмінка однини): *два рядочки, три стільці, чотири олівці, двадцять два учасники, тридцять чотири учні, сто дев'яносто два кілометри* та ін.;

6) недотримання правил утворення форм прикметників вищого ступеня порівняння (неправильно «*матеріал складніше*», «*відповідь точніше*»; правильно — «*матеріал складніший, відпо-*

відь точніша), а також уживання слова «самий» для утворення найвищого ступеня порівняння (неправильно «самий відомий», «сама цікава»; правильно «найбільш відомий, найвідоміший», «найбільш цікава, найцікавіша»);

7) уживання неправильної форми дієслів наказового способу. Такі часто використовувані на уроці дієслова в імперативі варто вимовляти так: *розгляньмо* (приклади), *зауважмо*, *рахуймо*, *скажімо*, *перейдімо* (до наступної теми), *виправляймо* (помилки), *відповідаймо* та ін.

Однією з вимог до професійного мовлення учителя є вимога досконало володіти науковою лексикою й особливостями українських конструкцій наукового стилю — для пояснення навчального матеріалу на уроці, для професійного спілкування з адміністрацією школи та колегами, для написання фахових робіт, для виступів на методоб'єднаннях та педагогічних радах тощо. Мовлення вчителя повинно характеризуватися бездоганним володінням термінологією тих навчальних предметів, основи яких засвоюють діти в початкових класах:

1) лінгвістичні терміни: *знак оклику* (неправильно «окличний знак»), *розбір слова за будовою* (неправильно «за складом»), *особові займенники* (неправильно «власні») та ін.;

2) математичні терміни: *різниця* двох чисел (неправильно «відмінність»), *розв'язіть* рівняння (неправильно «вирішіть»), *обчисліть* зручним способом (неправильно «вчисліть») та ін.;

3) природознавство: *листяні дерева* (неправильно «листвені»), *біле латаття* (неправильно «біла кувшинка»), *хруц* (неправильно «травневий жук»), *свійські тварини* (неправильно «домашні») та ін.

Наведемо українські конструкції наукового стилю, у яких учителі часто припускаються помилок під час проведення уроку та в своєму науковому мовленні взагалі: *підіб'ємо* підсумок уроку (неправильно «підведемо»), *дійшли* висновку (неправильно «прийшли до висновку»), *навчання читання й письма* (неправильно «навчання читанню й письму»), *незва-*

жаючи на відсутність умов (неправильно «не дивлячись/не глядячи»), оскільки у програмі рекомендується (неправильно «так як»), *посібник містить роздатовальний* матеріал (неправильно «посібник включає роздатковий матеріал»), це є головною умовою (неправильно «це являється головною умовою»), *близько 15 відсотків* (неправильно «коло 15 відсотків»), *завдяки* наочним методам (неправильно «дякуючи»), «*у разі незбігу*» (неправильно «у випадку неспівпадіння»), *тощо* (неправильно «і тому подібне»), *отже* (неправильно «ітак»), *залежно* від рівня знань (неправильно «у залежності»), *протягом/упродовж* наступних періодів (неправильно «на протязі слідуєчих періодів»), *брати* до уваги (неправильно «приймати до уваги») та ін.

Вважаємо, що реальними кроками до поліпшення ситуації щодо правильності українського професійного мовлення учителів, які мешкають у стихійному російськомовному і двомовному середовищах, є оптимізація навчання в умовах вищого навчального закладу, а також організація роботи з корекції мовлення на спеціальних курсах перепідготовки та підвищення кваліфікації. Запропоновані матеріали можуть бути використані (з певною корекцією) в системі мовленнєвої підготовки вчителів-предметників різних спеціальностей на факультетах педагогічних вишів, передусім на факультетах, де готують майбутніх фахівців для початкової школи.

Література

1. Авраменко О. Українська за 20 уроків : навч. посібник. Київ : Грамота, 2016.
2. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. Київ : Либідь, 1991.
3. Бабич Н.Д. Навчи мене, вчителю, розмовляти. Київ : Знання, 1992.
4. Береза Т. Гарна мова — одним словом. Словник вишуканої української мови. Львів : Апріорі, 2015.

14.02.2020